

УДК 94(477.63+460)–054.7"195/198"
DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2025-51-3>

«ІСПАНСЬКІ ДІТЕЙ» УКРАЇНИ: ЕМІГРАНТИ З ІСПАНІЇ У ДНІПРОПЕТРОВСЬКУ ТА ОБЛАСТІ У 1950-Х – 1980-Х РР.¹

Каковкіна Ольга Миколаївна,
*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри всесвітньої історії
Дніпровського національного університету
імені Олеся Гончара
landion@ukr.net
orcid.org/0000-0002-6254-1545*

Мета дослідження – охарактеризувати умови появи, становище та особливості існування іспанської громади у Дніпропетровську та області у 1950-х – 1980-х рр. у контексті історії іспанської еміграції до СРСР, зумовленої подіями громадянської війни в Іспанії 1936–1939 рр. В основу розвідки покладено неопубліковані документи з Державного архіву Дніпропетровської області, матеріали регіональної періодики, спогади іспанських емігрантів, результати досліджень, присвячених іспанській еміграції в СРСР. **Методи.** Дослідження виконано на перехресті регіональної, локальної історії та історії міжнародних відносин, було застосовано загальнонаукові та спеціальні історичні методи (історико-генетичний, компаративний, історико-хронологічний, біографічний тощо). **Результати.** З 1950-х р. відбулося чергове розселення іспанських емігрантів, в основному так званих «іспанських дітей», у межах СРСР, де частину з них було розташовано у промислових регіонах України, зокрема у Дніпропетровській області. Географія розселення іспанців була обмежена містами (Дніпропетровськ, Кривий Ріг, Дніпродзержинськ, Марганець, Нікополь), де існувала можливість працевлаштування та забезпечення належними (з погляду радянської влади) умовами проживання. Загальна кількість іспанців в області на 1960 р. становила 152 особи. Попри прагнення влади максимально вирішити всі побутові й соціальні проблеми, частина іспанців були незадоволені умовами проживання й наданою роботою, хоча більшість намагалися адаптуватися до них. Цьому сприяла можливість отримати освіту, зробити кар'єру, що було малоімовірним для багатьох емігрантів на батьківщині. Значну матеріальну допомогу емігрантам надавав Червоний Хрест. У Дніпропетровську було створено іспанський центр, обласний комітет Комуністичної партії Іспанії, які опікувалися життям громади. Існувало земляцтво у Кривому Розі. До 1971 р. у Дніпропетровську діяв інтернаціональний клуб «Дружба», який було закрито після розколу серед іспанських комуністів з «чехословацького питання». **Висновки.** Іспанців в СРСР, безпосередньо у Дніпропетровській області можна назвати діаспорою у тому сенсі, що вони мали можливості зберігати, хай з обмеженнями, свою ідентичність на етнічному, інституційному рівні. Регіональна влада, керівництво підприємств та установ, де працювали, навчалися іспанці, усіляко сприяли їх інтеграції до колективів, культивували головні ідеологеми СРСР щодо своєї ролі у подіях громадянської війни в Іспанії. З середини 1980-х рр. переважна частина іспанців почали активно виїжджати на батьківщину. Більшість зберегли «радянську» ідентичність. Перспективи дослідження – у написанні історії «іспанських дітей» України, загалом іспанської політичної еміграції в Україні, що значно збагатить уявлення про зміст та сутність радянсько-іспанських відносин та заповнить лакуну в історії українсько-іспанських зв'язків новітнього часу.

Ключові слова: іспанці, політична еміграція, Іспанія, Дніпропетровська область, радянсько-іспанські відносини, українсько-іспанські зв'язки, адаптація.

“SPANISH CHILDREN” OF UKRAINE: EMIGRANTS FROM SPAIN IN DNIPROPETROVSK AND THE REGION IN THE 1950S – 1980S.²

Kakovkina Olha Mykolaivna,
*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of World History
Oles Honchar Dnipro National University
landion@ukr.net
orcid.org/0000-0002-6254-1545*

¹ Дослідження підготовлено у межах проекту кафедри всесвітньої історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара «Європейський мультикультуралізм як досвід і шлях для європейської інтеграції України» / «European multiculturalism as an experience and a path for Ukraine's European integration» (Програма ЄС ERASMUS+ Jean Monnet)

² This study was prepared in the framework of the “European multiculturalism as an experience and a path for Ukraine's European integration” (EU ERASMUS+ Jean Monnet Program) project of the World History Department at Oles Honchar Dnipro National University.

The purpose of the study is to characterize the conditions of emergence, situation and peculiarities of the Spanish community in Dnipropetrovsk and the region in the 1950s – 1980s in the context of the history of Spanish exiles to the USSR, caused by the events of the Spanish Civil War (1936–1939). The research is based on unpublished documents from the State Archives of the Dnipropetrovsk region, materials from regional periodicals, memoirs of Spanish outcasts, and the results of studies on Spanish emigration to the USSR. **Methods.** The study was carried out at the crossroads of regional, local history and the history of international relations, using general scientific and special historical methods (historical and genetic, comparative, historical and chronological, biographical, etc.). **Results.** Since the 1950s, there has been another resettlement of Spanish emigrants, in particular the so-called “Spanish children”, within the USSR, some of whom were located in the Dnipropetrovsk region. The geography of their settlement was limited to cities (Dnipropetrovsk, Kryvyi Rih, Dniprodzerzhynsk, Marhanets, Nikopol), where there was a possibility of employment and adequate (in the eyes of the Soviet authorities) living conditions. The total number of Spaniards in the region in 1960 was 152. Despite the authorities’ desire to solve all domestic and social problems as much as possible, some Spanish emigrants were dissatisfied with their living and employment conditions, although most tried to adapt to them. This was facilitated by the opportunity to get an education and make a career, which was unlikely for many emigrants at home. The Red Cross provided significant financial assistance to emigrants. A Spanish center was established in Dnipropetrovsk, and a regional committee of the Communist Party of Spain was in place to take care of the community. There was also a community in Kryvyi Rih. Until 1971, the Druzhba International Club operated in Dnipropetrovsk, which was closed after a split among Spanish communists over the Czechoslovakian issue. **Conclusions.** The Spaniards in the USSR, specifically in the Dnipro region, can be called a diaspora in the sense that they had the opportunity to preserve, albeit with restrictions, their identity at the ethnic and institutional level. The regional authorities, the management of enterprises and institutions where Spaniards worked and studied, did their best to facilitate their integration into the collectives, cultivating the main ideologies of the USSR regarding their role in the events of the Spanish Civil War. When the Socialists came to power in Spain in 1982, most Spaniards began to leave for their homeland, and the small Spanish community in Dnipropetrovsk and the region gradually “dissolved” among the population, losing its institutional basis. The prospects of the study are to write a synthesis of the history of Spanish political emigration to Ukraine, which will significantly enrich the understanding of the content and essence of Soviet-Spanish relations and fill the gap in the history of Ukrainian-Spanish relations in modern times.

Keywords: Spaniards, political emigration, Spain, Dnipropetrovsk region, Soviet-Spanish relations, Ukrainian-Spanish relations, adaptation.

1. Вступ

У радянському публічному просторі під словосполученням «іспанські діти» (що стали найвідомішим символом допомоги СРСР іспанським республіканцям) розуміли вивезених до СРСР у роки громадянської війни в Іспанії дітей, яких, як правило, ототожнювали з усією іспанською громадою у країні. Умови її появи були пов’язані з резонансними для європейської історії подіями громадянської війни в Іспанії, поразкою республіканців, коли майже півмільйона людей залишили свою батьківщину, ставши вигнанцями. Водночас, історія іспанської еміграції в Радянському Союзі на рівні численних наукових публікацій майже не торкається «іспанських дітей» України, де свого часу проживала значна частина емігрантів. Та обставина, що для багатьох іспанців, які повернулися на батьківщину у різний час, уособленням еміграції став не тільки СРСР, а саме Росія, доводить створена у 2018 р. Асоціація «Діти Росії» групою нащадків евакуйованих з Іспанії дітей. Зусиллями цієї асоціації та її координаторів акумульовано значний інформаційний ресурс, зокрема спогадів, фото, які розкривають деякі сторінки життя іспанських дітей у дитячих будинках Одеси, Харкова, Києва (Niños de Rusia / Niños de La Guerra).

Мета цього дослідження – охарактеризувати умови появи, становище та особливості існування іспанської громади у Дніпропетровську та області у 1950-х – 1980-х рр. у контексті історії іспанської еміграції до СРСР, зумовленої подіями громадянської війни в Іспанії 1936–1939 рр. Основна увага

зосереджена на регіональному, локальному дискурсі в історії іспанської еміграції.

В дослідженнях з історії Дніпра, як у радянський час, так і в новітніх (Історія Дніпропетровська, 2006 ; Portnov, 2022 ; Портнов & Портнова, 2024) іноземна присутність періоду СРСР 1950-х – 1980-х рр. представлена, як правило, через тему закритого міста, коли іноземці могли його відвідати у виняткових випадках. Історія іспанців, які проживали у Дніпропетровську, дотепер у цей міський наратив не вписана, що стосується інших міст та місць їх проживання в області, загалом в Україні. Українська іспаністика, власне вивчення Іспанії часів Франко, має певну традицію, уявлення про що дають окремі розвідки (Хмель, 2016; Чума, 2016), публікації останніх років із осмисленням подій 1930-х років в історичній пам’яті Іспанії (Іваницька, 2023). Український сюжет громадянської війни в Іспанії, пов’язаний з участю українців на боці республіканських сил, знайшов місце в радянській історіографії, але вже «перебудовного» періоду (Інтернаціональна солідарність трудящих західноукраїнських земель з республіканською Іспанією, 1987). Та доля іспанських емігрантів залишається поза увагою, що почасти можна пояснити тим, що основний джерельний комплекс з історії іспанських емігрантів акумульовано в центральних російських архівах. Об’єктивно, що це обумовило появу ґрунтовних розвідок на їх основі, написаних не тільки російськими (Elpátievsky, 2008; Kharitonova, 2014), але й зарубіжними, насамперед, іспанськими дослідниками (Rodríguez, 1999; Young, 2016; Cârstea, 2021),

де вміщено розлогі історіографічні нариси, які дають уявлення про зацікавлення темою іспанської еміграції у СРСР.

Інформаційною основою цього дослідження стали неопубліковані документи з Державного архіву Дніпропетровської області (далі – ДАДО), а саме – з фонду Дніпропетровського обласного комітету КПУ, матеріали особової справи доньки іспанських емігрантів з Архіву Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, публікації регіональних газет, опубліковані зарубіжними дослідниками спогади та інші матеріали, присвячені іспанським емігрантам в СРСР. Із опублікованих джерел особливе місце належить збірнику документів, упорядкованому А. Л. Енкінасом Моралем, де вміщено перелік іспанських емігрантів в СРСР із стислими біографічними даними (*Fuentes históricas para el estudio de la emigración Española a la U.R.S.S.*, 2008). Зважаючи на хронологічні межі дослідження, виникає питання про використання усної історії. На цьому етапі авторка має фрагментарну інформацію від респондентів, яка суттєво не доповнює дані інших джерел, пошук респондентів триває.

Деякі зауваги стосовно використаної у статті термінології. Сучасна зарубіжна історіографія вживає щодо іспанців, які залишили Іспанію внаслідок поразки республіканців у 1939 р., або були вимушені залишити батьківщину в інші роки (як іспанські діти), декілька понять – «біженці», «вигнанці», «емігранти», у деяких випадках вживається поняття «переміщені особи» (*displaced persons* – DP). Контекст розмови обумовлює сенс того чи іншого терміну. У цьому дослідженні деякі поняття використовуються як синоніми (наприклад, вигнанці та емігранти), термін «еміграція» вважаю найбільш доречним, універсальним, який об'єднує різні групи іспанців, які різними шляхами потрапили до СРСР. Примітка стосовно іспанських імен і прізвищ, які у документах архіву, газетних публікаціях не завжди коректно вказані: при їх написанні враховувалася, як правило, частина імені, що стало певною адаптацією під радянську практику написання прізвищ. В традиційному варіанті іспанське прізвище містить спочатку батьківське, потім материнське прізвище.

2. Умови появи іспанських емігрантів в Україні та на Дніпропетровщині

У Радянському Союзі внаслідок різних еміграційних потоків, починаючи з 1937 р., коли до СРСР було вивезено іспанських дітей, сформувалася значна іспанська спільнота. Перелік іспанських вигнанців в СРСР або «Біла книга про іспанську еміграцію в СРСР» (*«Libro blanco del exilio español en la URSS»*), опублікований А. Л. Енкінасом Моралем (*Fuentes históricas para el estudio de la emigración Española a la U.R.S.S.*, 2008 : 153–572),

містить деякі кількісні узагальнення. Перший перелік – це групи походження емігрантів:

Політична еміграція	891
Учні-льотчики	157
Моряки	69
Співробітники, які супроводжували дітей	122
Діти, які приїхали з батьками	87
Діти, які прибули в експедиціях (евакуаційних)	2895
Іспанці з Німеччини	27
З дивізії «Azul»	51

Інший перелік фіксує статус іспанців в СРСР станом на 1986 рік:

Включено до цього списку	4327
З них:	
Виїхало з СРСР назавжди	2219
Загинуло у Вітчизняній війні	151
Пропало безвісти на фронті	15
Померло	762
Місцезнаходження невідоме	69
Проживає в СРСР	1078

Джерело: (Fuentes históricas para el estudio de la emigración Española a la U.R.S.S., 2008 : 153).

Для прикладу, який дозволить зрозуміти місце іспанської громади у загальній кількості радянських іспанців, на 1960 р. у Дніпропетровській області перебувало 152 іспанських політичних емігранти, як вони показані у документах (ДАДО. Ф.19. Оп.36. Спр.74. Арк.77). Інформація з біографічного переліку стисла, дані нерівноцінні, оскільки не ставилося завдання надати розлогі біографії. Тому роки перебування в окремих регіонах чи населених пунктах не вказано, а тільки послідовність, не в усіх випадках є дані про рік репатріації чи виїзду за межі СРСР. У результаті узагальнення цих даних можна зробити декілька попередніх висновків про склад та шлях іспанців до Дніпропетровщини. Іспанська спільнота в області на середину 1950-х рр., до першого етапу репатріації, складалася з політичних емігрантів, де були родини, деякі з дітьми. Як і для дітей-емігрантів, для більшості з них попереднім місцем проживання перед переїздом до Дніпропетровщини був Крим.

Зауважу, що для іспанських дітей шлях до СРСР почався у 1937 р. і пролягав через Одесу, Євпаторію, Ленінград, куди прибули судна з неповнолітніми пасажирами та їх супроводом. З північних портів їх доправляли до підмосковних дитячих будинків, з чорноморських портів найчастіше – до створених дитячих будинків в Україні, – Одесі, Херсоні, Харкові, Києві (Одна з перших фундаментальних синтез з теми належить С. Родрігес (Rodríguez, 1999). Діти виховувалися там до початку радянсько-німецької війни, внаслідок чого їх евакуювали до азійських республік або Центральної Росії.

Після війни, учасниками якої були й деякі іспанські емігранти, – «іспанські антифашисти», частина проживали в Москві, Ленінграді, хтось залишався в місцях евакуації. Одна з таких «дитячих» історій Герра Гарсія Маріо, опублікованих у пресі у 1969 р., коли той жив і працював у Кривому Розі, свідчить про пережиті трагедії в Іспанії із втратою рідних, подальший складний шлях до СРСР, де роки особистісного становлення припали на не менш драматичні події війни, евакуації (Синягин, 1969 : 3).

З міст України, де проживали іспанці після Другої світової війни, у їх біографічних довідках вказано міста Київ, Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ (сучасне м. Кам'янське), Запоріжжя, Ворошиловград (сучасний Луганськ), Харків, Ізюм, Донецьк, Краматорськ, Суми, Херсон, Одеса. В Криму – Сімферополь, Євпаторія, Севастополь, до десяти випадків – радгоспи і колгоспи (ще до включення Криму до складу УРСР). У єдиному випадку зустрівся Львів як місце проживання. Опрацьовані документи дозволяють стверджувати, що географія розселення іспанських громадян була більш розмаїтою і включала більшу кількість невеликих міст або сіл. Села, як місця проживання, переважали саме у Криму, в інших випадках віддалене розташування могло унеможливити надання відповідної матеріальної допомоги, та й рівень життя в українських селах навряд чи задовольнив би запити відносно привілейованої групи емігрантів. Як згадував Антоніо Маренас, йому, як селянину з Аліканте, після війни виділили місце проживання в одному з кримських радгоспів, та необхідність постійного розмінування території унеможливлювала ведення господарства, що й стало причиною переселення до Дніпропетровська (Fernández Préstamo). Попередньо, за даними у біографічному списку, найбільші іспанські громади було зосереджено у Києві, Харкові, Дніпропетровську, Одесі, Сімферополі.

Дніпропетровська область, насамперед Дніпропетровськ, з'являються на карті переміщень іспанців тільки після Другої світової війни, найімовірніше, з початку 1950-х рр. Ні в опрацьованих джерелах, ні в пресі жодної згадки про їх перебування в області раніше немає. Велике будівництво, яке потребувало робочих рук, ймовірно було однією з причин переміщення до Дніпропетровщини. Значна частина емігрантів були влаштовані на промислові об'єкти. Назви деяких з них також фігурують у довідках.

3. Будні і свята іспанців Дніпропетровщини

Перший виразний хронологічний маркер у житті іспанців у Дніпропетровській області пов'язаний з документами, датованими 1956-м роком. При цьому не іспанці привернули увагу влади, а інші емігранти, точніше репатріанти та реемігранти, які почали прибувати на Дніпропетровщину з осені 1955 р. після чергової угоди СРСР про можливість повернення на батьківщину, як «переміщених осіб»,

так і тих, хто виїхав з ще не радянських територій до початку Другої світової війни. Прибуття із-за кордону десятків «своїх», але водночас іноземних громадян, з країн Західної Європи, Латинської Америки, Канади і Китаю, змусило владу здійснити перевірку вже існуючих іноземців. Інформація від партійних комітетів області про облаштування новоприбулих містила і дані про наявність іспанців чи інших емігрантів в місті чи районі (ДАДО. Ф. 19. Оп. 30. Спр. 48. Арк. 106, 128, 130). При цьому виявилось, що іспанські політичні емігранти перебувають не у кращому становищі. Дві головні проблеми, які відзначалися у листуванні різних органів влади, – житло, робота, нестача заробітку для утримання родини або лікування.

22 травня 1956 р. була ухвалена постанова Секретаріату обкому «Про роботу серед іспанців, які проживають в області». Її поява стала наслідком хвилі, що докотилася з Києва: незадовго до цього, 7 травня того ж року було отримано листа з ЦК КПУ, який «викрив серйозні недоліки у політичній і масово-виховній роботі серед іспанців, які проживають у м. Києві» (Ф.19. Оп. 30. Спр. 36. Арк. 163). Після проведеного моніторингу ЦК КПУ, коли з'ясувалося, що схожі недоліки є в Дніпропетровській області, партійне керівництво отримало розпорядження виправити ситуацію. Це стосувалося міських комітетів КПУ Дніпропетровська, Дніпродзержинська, Кривого Рогу та Марганця, а також керівників підприємств, де працювали іспанці, а саме заводів – металургійного ім. Петровського, ім. Молотова, «Червоний Профінтерн», швейної фабрики ім. Володарського, Дніпровського заводу металургійного обладнання, трубного ім. К. Лібкнехта, заводів – «поштових ящиків», тобто закритих підприємств військово-промислового комплексу, рудників Кривого Рогу і Марганця. 16 родин іспанців з цих підприємств мали житлової площі по 3 – 4 м² на людину, в Дніпропетровську 7 родин взагалі не мали житла. Таке становище призвело до того, що 15 осіб, які проживали у Дніпропетровську, подали заяви на виїзд (Ф.19. Оп. 30. Спр. 36. Арк. 163).

Здавалося, що задовольнити це прохання було б виходом із становища, але радянське керівництво, поступово відновлюючи відносини з Іспанією, яка ще залишалася під владою Франко і де тривали переслідування колишніх республіканців, не охоче реагувало на заяви про репатріацію, зберігаючи статус головного «рятівника» іспанців та піклуючись про свій політичний імідж.

У постанові Секретаріату Дніпропетровського обкому КПУ від 22 червня 1956 р. відзначалося, що іспанцям, які працюють на рудниках Кривого Рогу, не приділяється належної уваги, що, ймовірно, стало реакцією на скарги іспанських емігрантів. З боку обласного комітету Червоного Хреста (далі – обкому ЧХ) була отримана відповідь з описом своєї участі у вирішенні проблем 22-х іспанських емігрантів, які

проживали у місті. Їх житлові проблеми були покращені вже у першому півріччі 1956 р. Було докладено значних зусиль, щоб допомогти іспанським родинам з лікуванням. Так, для Хосе Фернандеса, який хворів на відкриту форму туберкульозу, Червоний Хрест три роки поспіль сплачував санаторне лікування, що зрештою дало результат, – закрита форма хвороби дозволила влаштувати його на роботу фельдшером на медпункті шахти «Північна» рудника ім. Кірова. До цього він 7 кілометрів мав йти до роботи і так само додому, втрачаючи фізичні сили і дійшовши до відчаю. Його кинула дружина з двома дітьми, не маючи сил долати матеріальні труднощі і намагаючись уникнути поширення хвороби. Після лікування родина повернулася до нормального життя у наданій двокімнатній квартирі. Йому була призначена пенсія, працевлаштовано старшу доньку на той же рудник. На лікування Фернандеса обком ЧХ витратив 7000 рублів, міський комітет профспілки медпрацівників – 1000 рублів (ДАДО. Ф. 19. Оп. 30. Спр. 48. Арк. 104).

Проблеми із здоров'ям мала інша криворізька родина – Хосе Креуса, слюсаря на шахті рудника ім. Кірова, де хворів як сам Хосе, так і його дружина. Заробітку чоловіка у 700 рублів не вистачало, щоб прогодувати родину з трьома дітьми. Червоний Хрест допоміг з лікуванням у Дніпропетровську, оздоровленням у санаторії, коштами та влаштуванням на роботу дружини після лікування. Вони також отримали двокімнатну облаштовану квартиру (ДАДО. Ф. 19. Оп. 30. Спр. 48. Арк. 104).

ЧХ допоміг влаштуватися на роботу сину Віктора Гомеса – старшого групи іспанців у Кривому Розі, який вийшов із в'язниці, «кинув красти та бешкетувати, став на правильний трудовий шлях». У вирішенні житлових та побутових питань активну участь взяли партійні організації міста та підприємств. Одна з жінок, «іспанка тов. Елісіада була заражена гонореею і робітники шахти Гігант почали вимагати її вигнання з Кривого Рогу, від неї відмовився рідний брат, і вона під тиском громадської думки хотіла закінчити життя самогубством». Працівники обласного ЧХ врятували її від такого рішення, допомогли влаштувати на лікування в обласний шкірно-венерологічний диспансер, де її повністю вилікували, після чого влаштовано робітницею на одну із шахт (ДАДО. Ф. 19. Оп.30. спр. 48. Арк. 104).

Поряд з довідкою від голови обкому ЧХ про становище іспанських емігрантів було надано інформацію від Криворізького виконкому ради трудящих, де стверджувалося, що всі родини іспанців вже мають задовільні умови проживання. Крім вказаних, йшлося про Мануеля Відаля – десятника вантажного відділу на руднику ім. Дзержинського, який з дружиною і двома дітьми отримав двокімнатну облаштовану квартиру на 97 кварталі (тоді новий район міста) (ДАДО. Ф. 19. Оп. 30. Спр. 62. Арк. 104).

Не всі скарги і прохання криворізьких іспанців отримували позитивну відповідь: дві скарги на тяжку працю на руднику ім. Лібкнехта адміністрація рудника відмовилася задовольнити, тому один з іспанців звільнився та виїхав до Кримської області (ДАДО. Ф. 19. Оп. 30. Спр. 48. Арк. 105).

У звіті про роботу з політичними емігрантами від 6 липня 1960 р. іспанці згадані поряд з емігрантами з Ірану (5), Югославії (3) та Італії (1). 152 іспанці проживали у містах Дніпропетровську (121), Кривому Розі (33), Дніпродзержинську (6), Нікополі (1), Марганці (6), декілька осіб проживали у селах. Крім дорослих, налічувалося 105 дітей, які народилися вже в СРСР (ДАДО. Ф.19. Оп. 36. Спр. 74. Арк. 77).

На кінець 1950-х років сформувалася певна система відносин іспанської спільноти з керівництвом області. Вертикаль влади, куди були інтегровані іспанські емігранти, традиційно вибудовувалася через партійні інституції. Дніпропетровський комітет КПІ підпорядковувався своєму ЦК, який також перебував у вигнанні, водночас підпорядковувався й регіональним осередкам КПУ. Зв'язки іспанської громади з обкомом КПУ здійснювалися через обраний іспанцями-комуністами актив. На 1960 р. загальне керівництво політемігрантами здійснювала «група обраних товаришів» – Санчес Вега (Дніпропетровськ), Віктор Гомес (Кривий Ріг), Сільвіо Луруенья (Дніпродзержинськ). Крім того, п'ятеро представників КПІ відповідали за певні напрями роботи: Еустахіо Альварес, Пауліно Гонсалес, Франціско Дель Костіліо, Леонардо Вара Родрігес, Карлос Номен (ДАДО, ф.19, оп.36, спр. 75. Арк. 23). Це була своєрідна група «старійшин», яка брала на себе відповідальність за життя співвітчизників, складалася саме з тих, хто був політичним емігрантом і мав досвід збройної боротьби та політичної діяльності в Іспанії. Наприклад, Е. Альварес, 1908 р. народження, в Іспанії був робітником з Куенки. Вже у 20 років вступив до КПІ, був секретарем комуністичної партії Куенки, під час громадянської війни – комісаром батальйону. У СРСР, до переїзду до Дніпропетровська, працював у Ростові, Орджонікідзе, Москві, Криму. Помер у Дніпропетровську у лютому 1977 року, вже будучи пенсіонером (Fuentes históricas para el estudio de la emigración Española a la U.R.S.S., 2008 : 174). Карлос Номен-Маріно народився у 1908 р. у Барселоні, був робітником і впливовим діячем КПІ, куди він вступив у 1930 р., був секретарем ЦК Комуністичної партії Каталонії. Після еміграції до СРСР у 1939 р. працював робітником у Ростові, Орджонікідзе, радгоспі у Криму. До Дніпропетровська з Криму переїхав, за даними з автобіографії доньки, у 1952 р. (Архів ДНУ імені Олеся Гончара. Особова справа Кончіти Кастелес-Гарсія. Арк. 12). Помер у 1967 році в Дніпропетровську (Fuentes históricas para el estudio de la emigración Española a la U.R.S.S., 2008 : 445).

З документів випливає, що усіма не політичними питаннями опікувався обком ЧХ, який для вирішення більшості запитів, пов'язаних із житлом, побутом, лікуванням чи дозволами, звертався до партійних та державних органів. Він звітував про свою роботу з емігрантами Дніпропетровському обкому КПУ та Українському комітету ЧХ у Києві, але усі ключові рішення щодо перебування іноземних громадян на території області ухвалювалися на рівні партійного керівництва, без якого надання житла чи путівок для оздоровлення було неможливим. З ініціативи обласного відділення ЧХ було створено інтернаціональний клуб «Дружба», хоча дати його заснування з'ясувати не вдалося, але він вже діяв у 1960-х рр. (ДАДО, ф.19, оп.60, спр. 137. Арк. 75) і об'єднував політичних емігрантів, з яких іспанці складали абсолютну більшість.

Діяльність ЧХ можна назвати системною (хоча й не безпроблемною), на користь чого свідчать, крім згаданих документів, звіти голови обласного комітету товариства ЧХ І. Черненка про роботу з політичними емігрантами та особами, які до них прирівнювалися. У звітах йдеться про план, який узгоджувався з обкомом КПУ та іспанським центром і затверджувався президією товариства. На іспанську громаду було спрямовано значні зусилля і ресурси товариства – від політико-виховної роботи, вирішення проблем із житлом, роботою, до оздоровлення родин і організацію дозвілля. Крім іспанців, яких налічувалося 117 осіб, у звіті згадувалися два представники Алжиру. Основна частина заходів для політемігрантів проводилася у Дніпропетровську і Кривому Розі, де існували найбільші громади. Дозвілля, судячи із звіту, намагалися урізноманітнити. При інтернаціональному клубі «Дружба» у Дніпропетровську було утворено гуртки, організовувалися колективні виїзди на бази відпочинку, екскурсії по Дніпропетровську та околицях. Громади забезпечувалися газетами і журналами російською та іспанською мовами, зокрема у Дніпропетровську була зібрана бібліотека з 360 книг іспанською мовою (ДАДО. Ф.19. Оп. 57. Спр. 136. Арк. 7). Товариство допомагало з оформленням документів для виїзду за кордон для зустрічі з родичами. У 1971 р. до Іспанії і Франції виїздили 11 і 7 осіб відповідно. Це були родини з дітьми, зокрема члени родин, які не були емігрантами. За цей рік одна особа подала заявку на отримання радянського громадянства. Тільки за 1971 р. обласний комітет ЧХ отримав 200 листів від емігрантів з різними проханнями, в основному про матеріальну допомогу, працевлаштування, лікування, а також влаштування дітей у дитячі колективи, встановлення телефонів, оформлення різних документів (ДАДО. Ф.19. Оп. 57. Спр. 136. Арк. 10).

Очевидно, що іспанці перебували під наглядом КДБ, присутність якого «проривається» у досліджених документах Дніпропетровського обкому, але опрацювання цього джерельного комплексу

залишаю на перспективу, зважаючи на інші проблемні сюжети в історії іспанської громади України та Дніпропетровщини, які варті окремих розвідок. Наприклад, серед дніпропетровських іспанців був один з вояків дивізії «Азуль» або «Синьої» (іноді у перекладі «блакитної») дивізії – Фелікс Карнісерро Туліллас, 1918 року народження, друкар з Вальядоліду, член КПІ з 1937 р. Був льотчиком у роки війни в Іспанії (а льотній справі навчався в СРСР у 1938 р.), після її завершення був ув'язнений, і до СРСР потрапив у складі дивізії «Азуль». Перейшов на бік СРСР, був інтернований до 1949 р. Потім працював у Коканді, звідки переїхав до Дніпропетровська, де і помер у 1969 р. (Fuentes históricas para el estudio de la emigración Española a la U.R.S.S., 2008 : 231–232). Не «парадний» бік перебування іспанських емігрантів в СРСР розкривається у дослідженні Л. Й. Карстеа, яка зосередила увагу на долі іспанців, які були ув'язнені у ГУЛАГУ, де побували не тільки вояки «Азуль» (Cârstea, 2021).

Студенти-іспанці, які навчалися в технікумах та інститутах Дніпропетровська та Кривого Рогу, отримували щомісячну дотацію від ЧХ, представники якого постійно контролювали успішність та студентське життя своїх підопічних. Члени іспанських родин могли розраховувати на рекомендації для вступу у навчальні заклади від комуністичного активу в області. Такий рекомендаційний лист для вступу до аспірантури Дніпропетровського державного університету міститься в особовій справі Кончіти Каселес-Гарсія, випускниці філологічного факультету (у 1973 р.) та викладачки кафедри загальної історії історичного факультету протягом 1978–1980 рр. (Архів ДНУ імені Олеса Гончара. Особова справа Кончіти Гарсія-Каселес. Арк. 19).

Певної публічності на рівні Дніпропетровщини тема іспанських емігрантів набула у 1969 році, коли в СРСР відзначали 30-річчя «перебування в СРСР іспанських антифашистів». Протягом 13–14 листопада одночасно у декількох газетах були опубліковані статті, присвячені цій темі. У Дніпропетровську відбулося урочисте зібрання у будинку науково-технічної інформації за участі представників «партійних, радянських і громадських організацій, іспанські комуністи, які живуть і працюють в нашій області». Це зібрання можна назвати не гучним, і навіть скромним: як за місцем проведення у не дуже великій залі будинку науково-технічної інформації, так і представництвом влади, де від Дніпропетровського міському КПУ виступила з коротким словом не голова, а одна з секретарів – Н. Я. Гаєвська, а від Дніпропетровського обкому партії також один із секретарів. Ключовою стала доповідь голови обласного комітету КПІ та іспанського центру Дніпропетровська Еустахio Альвареса (30 років у братній сім'ї, 1969 : 2).

Невелика стаття з нагоди річниці М. Деменко (коректний переклад прізвища – Деменехо), тодішнього голови товариства політичних емігрантів

іспанського центру Дніпропетровська не містила жодного факту з життя емігрантів в області (Демченко, 1969 : 4). Більш інформативними є інші публікації, хоча також перенасиченими пропагандистським контекстом. Один з «дітей Іспанії» – Фредеріко Іскієрдо, робітник рудника ім. Кірова у Кривому Розі, з нагоди пам'ятної дати у «червоному кутку» на підприємстві розповів робітникам та учням підшефної школи про Іспанію, своїх батьків. Його родина складалася з 5 дітей, судячи з імені, дружина – Роза Устимівна, була з місцевих. Іскієрдо із захопленням розповідав про подорож з іншими іспанськими емігрантами до Москви і зустріччю з Д. Ібаррурі, а також з майстром-наставником з України в Уфі у роки евакуації (Сьомка, 1969 : 2). З біографічного переліку дізнаємося, що Ф. Іскієрдо (Izquierdo), народився у Більбао у 1925 р. У маршрутах по його прибуттю до СРСР відзначені підмосковний дитячий будинок «Правда», Сталінград, Куйбишев, Москва, звідки можливо й переїхав до Кривого Рогу, де помер у 1991 р. (Fuentes históricas para el estudio de la emigración Española a la U.R.S.S., 2008 : 372).

На 1972 р. маємо останні дані про склад іспанської громади, яка почала втрачати «іспанськість»: вона складалася з 87 родин, з яких 61 була змішаною, тобто чоловік або дружина були радянськими громадянами. Разом з дітьми нараховувалося 268 осіб, зокрема 72-х дітей віком до 16 років, «батьки яких в основному були дітьми батьків і матерів, що боролися за свободу Іспанії...» (ДАДО. Ф.19. Оп. 60. Спр. 137. Арк. 75). Опрацьовані документи не містять достатньої інформації, щоб з'ясувати кількість іспанців, які отримали радянське громадянство.

4. «Чехословацьке питання» і розкол серед іспанських комуністів

Іспанську громаду не обійшли події «Празької весни» 1968 р., точніше її наслідки, які стали предметом обговорення у ЦК КПІ: деякі члени з верхівки партії засудили введення військ Варшавського договору до Чехословаччини у серпні 1968 р. та згорання ініційованих там реформ. Фактично відбувся розкол з «чехословацького питання». Іспанські комуністи Дніпропетровщини на зборах 24 січня 1970 р. обговорили проблеми в партії та ухвалили резолюцію, у якій схвалювалося введення військ країн Варшавського договору на територію Чехословаччини (ДАДО. Ф.19. Оп. 54. Спр. 113. Арк. 34–35). Поряд з цим, як свідчить інформація з Управління КДБ у Дніпропетровській області на ім'я першого секретаря Дніпропетровського обкому КПУ А. Ватченка, іспанськими комуністами висловлювалося незадоволення роботою і особистою «не достатньо послідовною лінією» секретаря обкому КПІ. Очевидно, мова йшла про Еустахіо Альвареса. Пропонувалося змінити актив на найближчих звітно-виборних зборах. Дніпропетровські іспанці наголошували на проблемах у КПІ, на відсутності своєчасної інформації

про них від своїх лідерів та необхідності скликання конференції в Москві для обговорення становища у партії. Аналогічні збори відбулися у Московській та Мінській організаціях партії, було ухвалено резолюції, що засвідчували підтримку радянської політики стосовно Чехословаччини (ДАДО. Ф.19. Оп. 54. Спр. 113. Арк. 32–33).

Розкол у комуністичних організаціях іспанців в СРСР призвів до неочікуваних для них наслідків: у 1972 р. на прохання ЦК КПІ в СРСР були ліквідовані усі земляцтва іспанських політичних емігрантів, зокрема в Дніпропетровську. Дніпропетровський осередок також не уникнув розколу, який тільки намітився у січні 1970 р. За інформацією до обкому, «частина іспанців Дніпропетровська підтримували ЦК КПІ, з яким підтримував зв'язки ЦК КПРС, інша частина (як стверджують самі іспанські товариші) не підтримує цей ЦК, а підтримує новий, нібито обраний нелегально. Враховуючи ці обставини відповідний відділ ЦК КПРС рекомендував всі питання, пов'язані з діяльністю іспанських комуністів в області, вирішувати тільки через партком, який підтримує ЦК КПІ (він нараховує 12 осіб)». Стосовно інших комуністів, «розкольників», зокрема тих, хто підписали листа голові Президії Верховної Ради СРСР М. Підгорному, то вони мали брати участь у всіх заходах, які традиційно проводяться для громади, а всі питання буде вирішувати товариство Червоного Хреста (ДАДО. Ф.19. Оп.60. Спр. 137. Арк. 73–74). Клуб, який було створено для політемігрантів, було закрито саме через розкол у комуністичному активі, хоча офіційною причиною було названо аварійний стан приміщення, де клуб був розташований, після обстеження його фахівцями.

Закриття клубу не залишилося без реакції з боку іспанської громади, яка, можливо, здогадувалася про реальні причини рішення радянського керівництва. Речниками від громади виступили декілька чоловік, які написали листа голові Президії Верховної Ради СРСР М. Підгорному, з проханням зберегти клуб. До групи підписантів належали голова ради клубу Х. Менендес, члени ради – Х. Кармона (виробничий сектор), Д. Рієра (культурний сектор), Л. Вара (ідеологічний сектор), П. Камелія (фінансовий сектор). У розлозі листі йшлося про значення допомоги, яку отримали іспанці в СРСР, та вдячність за неї, про велику роботу, яку проводив клуб для іспанських емігрантів (ДАДО. Ф.19. Оп.60. Спр. 137. Арк.). Те, що клуб був не просто важливим, а й необхідним громадським простором для спілкування іспанців, варто погодитися. Його закриття позбавляло громаду можливості такого спілкування, обміну інформацією, організації дозвілля, адже тут діяли гуртки, було утворено оркестр. Показово, що лист іспанських активістів до Президії Верховної Ради СРСР повернувся до голови Дніпропетровського обкому КПУ з коротким коментарем – «на Ваш розгляд» (ДАДО. Ф.19. Оп.60. Спр. 137. Арк. 75–76).

5. Довгий шлях не/повернення на батьківщину

Іспанці Дніпропетровщини прагнули повернутися на батьківщину, що доводять наведені дані про повернення радянських іспанців у біографічному переліку (*Fuentes históricas para el estudio de la emigración Española a la U.R.S.S.*, 2008 : 153–569). Нагадаємо, що Ф. Франко перебував на чолі Іспанії з 1939 до 1975 рр., при цьому боротьба іспанських комуністів, активно підтримуваних СРСР та Комінтерном, проти уряду Франко не припинялася й після 1939 р., набираючи інших форм (Іваницька, 2023 : 118–120).

Безпосередній вплив на умови репатріації мали декілька чинників, до яких, на думку американського дослідника теми іспанської еміграції Дж. Янга, належать «смерть Сталіна, зміна поглядів у Комуністичній партії Іспанії, яка раніше виступала проти їхнього (іспанських емігрантів – О. К.) повернення, вступ Іспанії до Організації Об'єднаних Націй у 1955 р. та зусилля самих «дітей» (Young, 2016 : 105). Маються на увазі саме вивезені до СРСР іспанські діти. У сенсі відповідальності перед іспанськими законами, колишні діти мали найбільше підстав для безболісного повернення. Протягом 1956–1960 рр. відбулося сім репатріаційних експедицій, коли до Іспанії з СРСР, за підрахунками Г. Янга, повернулося 1900 іспанців, хоча інші дослідники оперують більшими цифрами репатріантів (Young, 2016 : 105).

Репатріація іспанців Дніпропетровщини без сумніву – ще одна окрема тема для дослідження, та зупинюся на одній історії, що доповнить уявлення про життя іспанської спільноти, яка ніколи не була статичною у відносинах із своєю батьківщиною, де залишалися рідні люди і домівки. Історія родини Антоніо і Терези Манрес – приклад невдалої репатріації, точніше – адаптації на батьківщині. На Дніпропетровщину подружжя приїхало у 1951 р. з Криму з сином, тоді як їхня донька, що народилася за 4 роки до цього, перебувала у міжнародному дитячому будинку в Іваново (Росія), де «Політичні вигнанці з партії змогли залишити там своїх дітей, забезпечивши їм гарне харчування та кращий догляд» (Fernández Préstamo). Антоніо отримав роботу на заводі у Дніпродзержинську, де було важко працювати через хворі легені. Пізніше, коли дружина виїхала до Іспанії, перебрався до Дніпропетровська, «бо в Дніпродзержинську залишилося мало іспанців» (Fernández Préstamo). Як зауважив Л. Фернандес Престамо, який опублікував спогади родини Манрес: «Мовчання та страх були постійними явищами в іспанському суспільстві середини 1950-х років. Політика терору, яку проводив уряд Франко в роки після Громадянської війни, принесла свої плоди. Будь-хто з програвшої сторони був кандидатом на страту, ув'язнення, тортури, соціальне клеймо або конфіскацію майна. У цьому контексті прийом родичів, які поверталися з комуністичної

та атеїстичної країни, як Радянський Союз сприймався ультракатолицьким та ізольованим суспільством, посилював труднощі. Додайте до цього той факт, що, окрім дуже скромної економіки, потрібно було годувати ще три роти, і ситуація стала справді важкою» (Fernández Préstamo). Тереза, яка походила з дуже релігійної родини, мала повернутися до традиційного релігійного світогляду та навчити релігійній практиці дітей. Також вона змушена була під час перевірки іспанською владою «свідчити» проти СРСР, хоча не вважала своє перебування там негативним досвідом. Деякі члени її родини були ув'язнені, що також впливало на ставлення до неї, як і її власний досвід боротьби на боці республіканців. Тереза та її діти опинилися у практичному ворожому оточенні, і, зрештою, після двох років невдалих спроб стати «своєю», вона вирішила повернутися до СРСР у 1959 р. Її довгий шлях з дітьми проліг через Італію, Австрію, Угорщину, аж поки вона дісталася Києва, звідки прибула до Дніпропетровська. Друга спроба репатріації у 1971 р. була вдалою, хоча й довелося стикнутися з численними обмеженнями і упередженнями на батьківщині, тому діти переїхали тільки у 1978 р. (Fernández Préstamo).

Іспанські репатріанти, повернувшись на батьківщину, опинялися у складних умовах суперечливої історичної пам'яті про події іспанської революції та громадянської війни. Як зауважує відома українська іспаністка О. Іваницька : «Слід відкинути засмальцьований штамп радянської епохи, за яким СРСР втрутився в громадянську війну в Іспанії тільки як послідовний захисник інтересів Іспанської республіки і зробив усе можливе для перемоги іспанської демократії, закликаючи західні демократії до спільної боротьби з фашизмом» (Іваницька, 2023: 113). Але саме з такими переконаннями жили іспанські емігранти та зростали їх діти, світогляд яких формувався під впливом радянської ідеології.

Чергова хвиля відносно масової репатріації розпочалася після смерті Франко у 1975 р. Ще одним важливим чинником стали події 1982 р., коли лідерство у політичному житті отримали соціалісти. Започатковані процеси демократизації сприяли розвитку законодавства, яке б забезпечувало можливість інтегруватися до іспанського соціуму радянським іспанцям.

Ренальдо Астарлоа, який належав до дніпропетровської громади іспанців, розповів про декілька подорожей до Іспанії після вимушеної еміграції, аж поки не виїхав туди назавжди у 1993 р. Уперше він виїхав за кордон у 1965 р., коли через його переслідування на батьківщині довелося зустрічатися з матір'ю і братом, яких не бачив 28 років, неподалік кордону Іспанії на французькому боці. Проживав майже місяць у готелі, за 75 км від рідного міста в Басконії. Мати декілька разів приїздила до

готелю з приготованими для сина стравами (Кутняк, 1969 : 3). Астарлоа – один з тих дітей, які залишили свою родину, що воювала на боці республіканців, на судні «Гавана» під час обстрілів і трохи не загинув. Після 1965 р. він ще шість разів виїздив на зустріч із рідними, як і завжди, через Париж. З 1982 р. зупинявся вже в своєму містечку у рідного брата, який декілька років був ув'язнений. У розповіді Астарлоа не обійшлося про соціальні проблеми Іспанії, зокрема безробіття, через яке страждали його родичі. Судячи з фактів, які вказані у довідці та газетній публікації, Рінальдо Ізаола Астарлоа 1923 року народження, прибув у 1937 р. на судні «Гавана» до Ленінграда, потім – до дитячого будинку у Підмосков'ї. В газетній статті йшлося про його службу у Червоній Армії у 1943 р., викладання в сільській школі біля Харкова біології та іноземної мови (Кутняк, 1969 : 3). Він повернувся до Іспанії у 1993 р. (Fuentes históricas para el estudio de la emigración Española a la U.R.S.S., 2008 : 193). Можна припустити, що події 1991 року – розпад СРСР, матеріальні труднощі, вплинули на рішення про виїзд.

Загалом, стосовно іспанців Дніпропетровщини, то абсолютна більшість з них повернулися на батьківщину, деякі іспанці, зокрема з України, виїздили до Куби, Аргентини, європейських країн, наприклад, Чехословаччини.

6. Висновки

Протягом 1950-х років на Дніпропетровщині сформувалася одна з найбільших іспанських спільнот в Україні. Іспанців в СРСР, в Україні, безпосередньо у Дніпропетровській області, можна назвати діаспорою у тому сенсі, що вони мали можливості протягом 1950-х – 1970-х рр. зберігати, хай з обмеженнями, свою ідентичність на етнічному, інституційному рівні. Регіональна влада, керівництво підприємств та установ, де працювали, навчалися іспанські емігранти та їх родини, усіляко сприяли їх інтеграції до колективів, культивували головні ідеологеми СРСР щодо своєї ролі у подіях громадянської війни в Іспанії. Важливу роль у влаштуванні різних «життєвих»

проблем іспанців вирішував обласний комітет Червоного Хреста, який разом з владою використовував значний ресурс для задоволення запитів емігрантів, що, звісно, вирізняло їх з-поміж звичайних радянських громадян. Забезпечення належних умов для проживання, можливість здобути освіту сприяли адаптації іспанців до радянських реалій, хоча не завжди вдавалося задовольнити їх потреби і запити. Проблеми адаптації іспанських емігрантів після декількох років життя в СРСР залишалися. «Іспанські діти» виростили без родинної підтримки та зв'язків, мали травматичну пам'ять втрати родини і батьківщини, хоча й стикалися з тими ж викликами, що і тисячі людей в радянській Україні. Значну роль в інтеграції іспанської спільноти відіграли події радянсько-німецької війни та спільний досвід боротьби з нацизмом та переживання евакуації, труднощів повоєнного життя. Пам'ять про ці події сприяла збереженню колективної ідентичності.

З початку 1980-х рр. переважна частина іспанців почали активно виїжджати на батьківщину, хоча репатріація розпочалася з 1956 р. і значно вплинула на кількість та склад іспанської громади Дніпропетровщини. Дискусія навколо «чехословацького питання», яка призвела до розколу у середовищі іспанських комуністів, доводить збереження ними здатності відстоювати власний погляд на події та проблеми, що практично втратили їх колеги з «братньої» партії в СРСР. Більшість радянських іспанців зберегли й «радянську» ідентичність, що, можливо, гальмує розвиток українського напрямку у дослідженні іспанської еміграції. Перспективи дослідження – у написанні історії іспанської еміграції в Україні, що значно збагатить уявлення про зміст та сутність радянсько-іспанських відносин та заповнить лакуну в історії українсько-іспанських зв'язків новітнього часу. Історія іспанської громади Дніпропетровщини – це десятки особистих мікроісторій, вивчення яких дозволить створити портрет іспанської спільноти, простежити індивідуальний досвід адаптації в СРСР чи в Іспанії, з'ясувати ступінь збереження в історичній пам'яті колишніх емігрантів української складової.

Література:

1. 30 років у братній сім'ї. *Зоря*. 1969. 14 листопада. С.4.
2. Архів Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара. Оп. 4 (Відділ аспірантури). Од. збер. 1499. Особова справа аспірантки Гарсія-Каселес Кончіта. 106 арк.
3. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). Ф. 19: Дніпропетровський обласний комітет КПУ. Оп. 30. Спр. 36. 290 арк.
4. ДАДО. Ф. 19. Оп. 30. Спр. 48. 316 арк.
5. ДАДО. Ф. 19. Оп. 36. Спр. 74. 213 арк.
6. ДАДО. Ф. 19. Оп. 36. Спр. 75. 146 арк.
7. ДАДО. Ф.19. Оп. 54. Спр. 113. 83 арк.
8. ДАДО. Ф. 19. Оп. 57. Спр. 136. 159 арк.
9. ДАДО. Ф. 19. Оп. 60. Спр. 137. 78 арк.
10. Доменек М. Первая схватка с фашизмом. *Днепровская правда*. 1969. 13 ноября. С. 4.

11. Іваницька О. І. Особливості формування історичної пам'яті у політичних процесах сучасної Іспанії. *Політичне життя*, 2023. №. 4. С. 108–122. URL: <https://istarhiv.chdu.edu.ua/article/view/86624> (дата звернення: 28.06.2025).
12. Інтернаціональна солідарність трудящих західноукраїнських земель з республіканською Іспанією: Збірник документів і матеріалів / Ред. кол. Ю. Ю. Сливка (відп. ред.) та ін. Київ: Наукова думка. 1988. 478 с.
13. Історія міста Дніпропетровська : монографія / за наук. ред. д-ра іст. наук, проф. А. Г. Болебруха. Дніпропетровськ : Грані, 2006. 580.
14. Кутняк А. Его седьмое путешествие. *Днепр вечерний*. 1987. 17 июня. С.3.
15. Портнов А., Портнова Т. Дніпро. Біографія великого міста в степу. Київ: Віхола, 2024. 208 с.
16. Снегин Ю. «Пепел Овьедо стучит в моём сердце...». *Днепровская правда*. 1969. 14 ноября. С. 3.
17. Сьомка В. Син республіканця. До 30-річчя приїзду в СРСР іспанських антифашистів. *Зоря*. 1969. 13 листопада. С.2.
18. Хмель А. Стан та перспективи розвитку іспаністики в незалежній Україні. Історичний архів. Наукові студії. 2016. Вип. 17. С. 158–167. URL: <https://istarhiv.chdu.edu.ua/article/view/86624> (дата звернення: 28.06.2025).
19. Чума Б. Сучасна історіографія громадянської війни в Іспанії (1936–1939) та перспективи українських досліджень. *Європейські історичні студії: науковий журнал*. 2016. № 4. С. 261–278.
20. URL: <http://eustudies.history.knu.ua/uk/bogdan-chuma-suchasna-istoriografiya-gromadyanskoyi-vijny-v-ispaniyi-1936-1939-ta-perspektyvy-ukrayinskyh-doslidzen/> (дата звернення: 28.06.2025).
21. Cârstea L. I. The Republican exile in the Soviet paradise. Spaniards in Stalin's Gulag. *Journal of Iberian and Latin American Studies*. 2021. 27(1). P. 41–61. URL: <https://doi.org/10.1080/14701847.2021.1897754> (дата звернення: 28.06.2025).
22. Elpatievsky A.V. La emigración española en la URSS. Historiografía y fuentes, intento de interpretación (2a. redacción complementaria). Edición, traducción del ruso, prólogo y notas de Ángel Luis Encinas Moral. Madrid: Exterior XXI, 2008. 469 p. <https://www.exterior21.org/publicaciones/08%20Yelpatievski%20FINAL.pdf> (дата звернення: 28.06.2025).
23. Fuentes históricas para el estudio de la emigración Española a la U.R.S.S. (1936–2007) / por Á. L. Encinas Moral. Madrid: Exterior XXI, 2008. 589 p. <https://www.exterior21.org/publicaciones/FUENTES%20HISTORICAS%20EMIGRACION%20URSS.pdf> (дата звернення: 28.06.2025).
24. Kharitonova N. Edificar la cultura, construir la identidad: el exilio republicano español de 1939 en la Unión Soviética. *Renacimiento*, 2014. 260 p.
25. Niños de Rusia / Niños de La Guerra. URL: <https://www.ninosderusia.org> (дата звернення: 28.06.2025).
26. Portnov A. Dnipro. An Entangled History of a European City. Boston : Academic Studies Press, 2022. 376 p. (Series : Ukrainian Studies).
27. Fernández Préstamo, L. Antonio y Teresa: Destinos no escritos. <https://www.ninosderusia.org/antonio-y-teresa-destinos-no-escritos/> (дата звернення: 28.06.2025).
28. Rodríguez S. C. Memoria, educación e historia: el caso de los tifos españoles evacuados a la Unión Soviética durante la Guerra Civil Española. Madrid, 1999. 650 p. URL: <https://www.ninosderusia.org/wp-content/uploads/2020/04/Memoria-Educaci%C3%B3n-e-Historia-de-Susana-Castillo.pdf> (дата звернення: 28.06.2025).
29. Young G. Sujetos peligrosos? Repatriados españoles desde la URSS en la Provincia de Vizcaya, 1956–1963. *Cuadernos de Historia Contemporánea*. 2016. 38. P. 103–127. URL: <https://www.ninosderusia.org/wp-content/uploads/2020/09/Sujetos-peligrosos-de-Glennys-Young.pdf> (дата звернення: 28.06.2025).

References:

1. 30 rokiv u bratnii simi [30 years in a brotherly family] (1969). *Zoria*, 14 lystopada, p.4. [in Ukrainian].
2. Arkhiv Dniprovskoho natsionalnoho universytetu imeni Olesia Honchara [Archive of Oles Honchar Dnipro National University]. Op. 4 (Viddil aspirantury). Od. zber. 1499. Osobova sprava aspirantky Harsia-Kaseles Konchita. 106 ark.
3. Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovskoi oblasti (dali – DADO). [State Archives of Dnipropetrovska oblast (SADO)]. F. 19. Op. 30. Spr. 36. 290 ark. [in Russia]
4. DADO (SADO) F. 19. Op. 30. Spr. 48. 316 ark. [in Russia].
5. DADO (SADO). F. 19. Op. 36. Spr. 74. 213 ark. [in Russia].
6. DADO (SADO). F. 19. Op. 36. Spr. 75. 146 ark. [in Russia].
7. DADO (SADO), F.19. Op. 54. Spr. 113. 83 ark. [in Russia].
8. DADO (SADO). F. 19. Op. 57. Spr. 136. 159 ark. [in Russia].
9. DADO (SADO). F. 19. Op. 60. Spr. 137. 78 ark. [in Russia].
10. Domenek, M. (1969). Pervaja shvatka s fashizmom [The first battle with fascism]. *Dneprovskaja pravda*, 13 nojabrja, p. 4. [in Russian].

11. Ivanytska, O. I. Osoblyvosti formuvannia istorychnoi pamiaty u politychnykh protsesakh suchasnoi Ispanii. *Politychne zhyttia*, 2023, №. 4, pp. 108–122. URL: <https://istarhiv.chdu.edu.ua/article/view/86624> [in Ukrainian].
12. Internatsionalna solidarnist trudiashchykh zakhidnoukrainskykh zemel z respublikanskoiu Ispaniieiu: Zbirnyk dokumentiv i materialiv [International Solidarity of the Workers of the Western Ukrainian Lands with the Republican Spain: A collection of documents and materials] (1988) / Red. kol. Yu. Yu. Slyvka (vidp. red.) ta in. Kyiv: Naukova dumka, 478 p. [in Ukrainian].
13. Istoriia mista Dnipropetrovska : monohrafiia [History of the city of Dnipropetrovsk : a monograph] (2006) / za nauk. red. d-ra ist. nauk, prof. A. H. Bolebrukha. Dnipropetrovsk : Hrani, 580 p. [in Ukrainian].
14. Kutnjak, A. (1987). Ego sed'moe puteshestvie [His seventh voyage]. *Dnepr vechernij*, 17 iunja, p. 3. [in Russian].
15. Portnov, A. & Portnova, T. (2024). Dnipro. Biografia velykoho mista v stepu [Dnipro. Biography of a big city in the steppe]. Kyiv: Vikhola, 208 p. [in Ukrainian].
16. Snegin, Ju. (1969). «Pepel Ov'edo stuchit v mojom serdce...» [Oviedo's ashes are pounding in my heart]. *Dneprovskaja pravda*, 14 nojabrja, p. 3. [in Russian].
17. Somka, V. (1969). Syn respublikantsia. Do 30-richchia pryizdu v SRSR ispanykykh antyfashystiv [Son of a Republican. On the 30th anniversary of the arrival of Spanish anti-fascists in the USSR]. *Zoria*, 13 lystopada, p. 2. [in Ukrainian].
18. Khmel, A. (2016). Stan ta perspektyvy rozvytku ispanistyky v nezalezhnii Ukraini [The state and prospects of Hispanic studies in independent Ukraine]. *Istorychnyi arkhiv. Naukovi studii*, vyp. 17, pp. 158–167. URL : <https://istarhiv.chdu.edu.ua/article/view/86624> [in Ukrainian].
19. Chuma, B. (2016). Suchasna istoriografia hromadianskoj viiny v Ispanii (1936–1939) ta perspektyvy ukrain-skykh doslidzhen [Modern Historiography of the Spanish Civil War (1936–1939) and Prospects for Ukrainian Research]. *Yevropeiski istorichni studii: naukovyi zhurnal*, vol. 4, pp. 261–278. URL : <http://eustudies.history.knu.ua/uk/bogdan-chuma-suchasna-istoriografiya-gromadyanskoyi-vijny-v-ispanyi-1936-1939-ta-perspektyvy-ukrayinskykh-doslidzhen/> [in Ukrainian].
20. Cârstea, L. I. (2021). The Republican exile in the Soviet paradise. Spaniards in Stalin's Gulag. *Journal of Iberian and Latin American Studies*, vol. 27 (1), pp. 41–61. URL : <https://doi.org/10.1080/14701847.2021.1897754> [in English].
21. Elpátievsky, A.V. (2008). La emigración española en la URSS. Historiografía y fuentes, intento de interpretación (2a. redacción complementaria) [Spanish emigration in the USSR. Historiography and sources, an attempt at interpretation (2nd. supplementary edition)]. Edición, traducción del ruso, prólogo y notas de Ángel Luis Encinas Moral. Madrid: Exterior XXI, 2008, 469 p. URL : <https://www.exterior21.org/publicaciones/08%20Yelpatievski%20FINAL.pdf> [in Spanish].
22. Fuentes históricas para el estudio de la emigración Española a la U.R.S.S. (1936–2007), 2008. [Historical sources for the study of Spanish emigration to the U.S.S.R. (1936–2007)] / por Á. L. Encinas Moral. Madrid: Exterior XXI, 589 p. URL : <https://www.exterior21.org/publicaciones/FUENTES%20HISTORICAS%20EMIGRACION%20URSS.pdf> [in Spanish].
23. Kharitonova, N. (2014). Edificar la cultura, construir la identidad: el exilio republicano español de 1939 en la Unión Soviética [Building Culture, Building Identity: Spanish Republican Exile in the Soviet Union in 1939]. *Renacimiento*, 260 p. [in Spanish].
24. Niños de Rusia / Niños de La Guerra [Children of Russia / Children of War]. URL : <https://www.ninosderusia.org> [in Spanish].
25. Portnov, A. (2022). Dnipro. An Entangled History of a European City. Boston : Academic Studies Press, 2022. 376 p. (Series : Ukrainian Studies) [in English].
26. Fernández Préstamo, L. Antonio y Teresa: Destinos no escritos [Antonio and Teresa: Unwritten Destinies]. URL : <https://www.ninosderusia.org/antonio-y-teresa-destinos-no-escritos/> [in Spanish].
27. Rodríguez, S. C. (1999). Memoria, educación e historia: el caso de los tifos españoles evacuados a la Unión Soviética durante la Guerra Civil Española [Memory, Education and History: The Case of the Spanish Tifos Evacuated to the Soviet Union during the Spanish Civil War]. Madrid, 1999, 650 p. URL : <https://www.ninosderusia.org/wp-content/uploads/2020/04/Memoria-Educaci%C3%B3n-e-Historia-de-Susana-Castillo.pdf> [in Spanish].
28. Young, G. (2016). Sujetos peligrosos? Repatriados españoles desde la URSS en la Provincia de Vizcaya, 1956–1963 [Dangerous Subjects? Spanish returnees from the USSR in the Province of Vizcaya, 1956–1963]. *Cuadernos de Historia Contemporánea*, vol. 38, pp. 103–127. URL : <https://www.ninosderusia.org/wp-content/uploads/2020/09/Sujetos-peligrosos-de-Glennys-Young.pdf> [in Spanish].

Стаття надійшла до редакції 07.07.2025
Рекомендована до друку 29.07.2025
Опублікована 12.09.2025